

УДК 904(477)

ДАВНІЙ ГАЛИЧ – ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЦЕНТР СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Володимир БАРАН

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті розглядається давній Галич як етнокультурний центр середньовічної України. Оскільки давній Галич довгий час був одним із провідних культурних центрів Київської Русі, його дослідження допоможуть відобразити місце України і українства в етнокультурних процесах.

Ключові слова: Україна, українці, Галицько-Волинська держава, давній Галич, Крилоське городище, археологічні дослідження.

ДРЕВНИЙ ГАЛИЧ – ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР СРЕДНЕВЕКОВОЙ УКРАИНЫ

Владимир БАРАН

доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины,
ведущий научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ

Аннотация. В статье рассматривается древний Галич как этнокультурный центр средневековой Украины. Поскольку древний Галич долгое время был одним из ведущих культурных центров Киевской Руси, его исследования помогут отобразить место Украины и украинцев в этнокультурных процессах.

Ключевые слова: Украина, украинцы, Галицко-Волынское государство, древний Галич, Крылосское городище, археологические исследования.

ANCIENT HALYCH AS AN ETHNIC AND CULTURAL CENTER OF MEDIEVAL UKRAINE

Volodymyr BARAN

Doctor of History, professor, corresponding member of NAS of Ukraine,
lead researcher of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article considers Ancient Halych as a medieval ethnocultural center of Ukraine. Whereas ancient Halych was one of the leading cultural centers of Kyivan Rus, its studying will help us to show the place of Ukraine and Ukrainians in global ethnocultural processes.

Key words: Ukraine, Ukrainians, Principality of Galicia-Volhynia, Ancient Halych, Krylos settlement, archaeological research.

© Баран В.

Давній Галич займає помітне місце в сузір'ї ранньосередньовічних міст України. Він виник як один із важливих племінних центрів Прикарпатського краю, де з давніх-давен жила та племінна група склавинів, яка в переддержавний період отримала літописну назву «хорвати».

Значення великого економічно-політичного та культурного центру м. Галич набуває при князях Ростиславичах, яким Прикарпаття дісталася за рішенням Любецького з'їзду князів у 1097 р.

У середині XII ст. при Володимирі Володаревичу Галич стає столицею Галицького князівства, а наприкінці цього століття (1099 р.) – столицею об'єднаної Галицько-Волинської держави Романовичів. На початку XIII ст. до розорення староукраїнських міст монголо-татарами межі Галицько-Волинського князівства сягають Києва і Київської землі. У трагічні дні татарського штурму столиці міста Києва у 1240 р. воєвода галицько-волинського князя Данила Галицького – Дмитро – перебував у лавах його оборонців.

Поступово Галицько-Волинське князівство стає спадкоємцем Києво-Руської держави й утримує її до середини XIV ст. Галич перебирає на себе роль наступника розореного татарями Києва. Саме в цьому полягає особлива місія Галича і Галицько-Волинських земель в історії української державності.

Перша писемна згадка про давній Галич належить нотарію угорського короля Бели. У ній сказано, що у 898 р. галицький князь приймав угрів та їхнього вождя Алмоша, які дісталися Прикарпаття по дорозі в Паннонію. Ця згадка підтверджена археологічними матеріалами. У 1937 р. на південній окраїні давнього Галича виявлено декілька поховань X ст.

угорських воїнів, а на його східній окраїні – скарб кувачних монет X ст. Цим століттям датуються археологічні матеріали, знайдені у підніжжі галицьких укріплень та деяких житлових об'єктах. У Києво-Печерському патерику вказується, що в 1098 р. до Києва не змогли прибути купці із сіллю від Перемишля і Галича. Отже, в IX–X ст. Галицьке городище вже існувало.

Передісторія Галицької землі починається з глибокої давнини. На Верхньому Подністров'ї, зокрема в околицях м. Галича, виявлені палеолітичні стоянки, що існували 60–80 тис. років тому. Після заселення первісною людиною верхів'їв Дністра життя тут ніколи не припинялося. В неолітичну епоху в найближчій окрузі майбутнього Галича жило населення культури лінійно-стрічкової кераміки, яке вперше на цій території стало користуватися глиняним посудом власного виробництва. В околицях Галича відкриті поселення високорозвиненої трипільської культури доби енеоліту, яка на берегах Дністра і Дніпра проіснувала близько 2000 років (VI – перша половина III тис. до н. е.) і залишила багату спадщину, зокрема традиції землеробства, що збереглися до наших днів. Не менш значущі пам'ятки й культури шнурової кераміки, або бойових топорів, III тис. до н. е., з якою дослідники пов'язують герmano-балто-слов'янську племінну спільноту, що становила значну частину індоєвропейського світу. Поселення в с. Комарові, поряд з Галичем, дало назву культурі бронзової доби (II тис. до н. е.), яка, можливо, вже належала праслов'янським племенам. В ранньозалізну добу тут існувало багато поселень, що входили в культуру фракійського гальштату. З давньослов'янським

населенням пов'язані пам'ятки волино-подільської (II – початок III ст. н.е.) та черняхівської культур (III – перша половина V ст. н.е.), відкриті в околиці м. Галича.

Відкриттям європейського значення є виявлення і дослідження на Верхньому і Середньому Дністрі пам'яток склавинів, які в інтеграції з антами стали безпосередніми предками українського народу. Ці пам'ятки належать до V–VII ст. н. е. У ці хронологічні рамки потрапляє й опублікований проф. Я. Пастернаком скарб кінця VI–VII ст., випадково знайдений на полях с. Крилоса у 1908 р. Нікому з археологів не вдалося встановити точно місця знахідки. Однак наявність у його складі коштовної позолоченої чаші, срібних і бронзових браслетів та інших цінних речей вказує на те, що на території с. Крилоса в цей період вже існувало поселення, а можливо, укріплене городище, яке започаткувало виникнення племінного центру, що у XII–XIII ст. став столицею Галицько-Волинського князівства. В усякому разі таких багатих, тим більше «імпортних», знахідок не виявлено археологами на жодному із слов'янських поселень V–VI ст.

Коли в майбутньому археологам вдасться встановити місце розташування скарбу і пов'язати з сучасним йому поселенням чи городищем, то хронологічні рамки історії давнього міста Галича будуть розширені ще принаймні на 200–300 років. Тим більше, що всі найраніші поселення склавинів кінця IV–V ст. розташовуються на Верхньому та Середньому Дністрі та у верхів'ях Пруту в межах майбутньої Галицької землі. Саме тут утверджується самоназва слов'ян, оскільки склавини (Sklavus) – це її латинізована форма, зафіксована у писемних

джерелах. Одне із склавинських племен – дуліби-волиняни – у VI–VII ст. н. е. утворюють одне з перших напівдержавних східнослов'янських об'єднань на чолі з князем Маджаком, відоме арабському автору X ст. Аль-Масуді.

Отже, утвердження самоназви слов'ян, їх вихід на історичну арену Європи, а також зародження перших паростків нашої державності беруть свій початок на Галицько-Волинських землях.

Літописні згадки про Галич з'являються досить пізно, лише у 1140–1141 роках. Вони пов'язані з важливими подіями в історії Галицької землі. В 40-х роках XII ст. Володимирко Володаревич поступово поширив свою владу на Звенигородське, Тереховельське, Перемишльське князівства і тим самим завершив об'єднання Галицьких земель. У 1141 р. він переніс свою столицю із Звенигорода до Галича. Під 1152 р. в Іпатіївському літописі описуються події, пов'язані з посольством київського князя Ізяслава, яке прибуло в резиденцію Володимирка Володаревича, та його раптовою смертю.

Переговори, які вів посол Петро Бориславич з Володимирком, не мали успіху. Посол від'їхав до Києва по дорозі на Бовшів (де ми у 1962–1963 рр. відкрили поселення X–XIII ст.). За ним спостерігав галицький князь із галереї, що поєднувала княжі палати і придворну церкву Спаса. Фундаменти церкви Спаса відкриті у 1882 р. священиком із с. Залукви Л. Лаврецьким на одному із галицьких городищ в урочищі Карпиця. Подальші археологічні дослідження та літописні відомості дають підстави вважати, що саме на цьому городищі розташовувався перший двір князів Ростиславичів, звідси найкраще видно дорогу на Бовшів.

У часи Володимирка Володаревича було написане Галицьке Євангеліє, що, як і інші церковно-християнські книги, відоме своїм художнім оформленням та мініатюрами.

Особливої могутності досягли Галич і Галицька земля за князювання сина Володимирка – князя Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.). Він переніс княжу резиденцію із городища в ур. Карпиця на Крилоську гору, що займає вигідне стратегічне положення з точки зору оборони міста. Вона розташована у межиріччі Лукви і Мозолевого Поточу та домінує над усіма галицькими висотами. Тут князь Осмомисл збудував новий княжий палац і продовжував будівництво Успенського кафедрального собору, розпочате за життя його батька, провів реконструкцію старих укріплень, закладених ще племінними князями в X ст., і збудував нові.

Ярослав Осмомисл – видатний державний діяч, мудрий політик. Він не захоплювався воєнними подвигами, дбав про укріплення кордонів князівства і розширював свої впливи, підтримував внутрішню стабільність та розвивав ремесла і культуру. Землі його князівства простягалися від Карпат і гирла Дунаю на південному сході до Сяну на заході.

У високих тонах і з захопленням оцінював державну діяльність Осмомисла автор «Слова о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисле Ярославе, високо сидиш ти на златокваному столі, підпер гори Угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь: ... Слава про тебе тече землями... Києву відчиняєш ворота...».

Особливо важливий етап в історії Галичини та її столичного міста Галича пов'язаний з іменем Романа

Мстиславича. Він наприкінці XII ст. об'єднав Галицькі та Волинські землі, куди на короткий період увійшла навіть Київщина. На жаль, його намірам реформувати всю політичну систему роздрібненої Київської держави не судилося здійснитися. Князь Роман Мстиславович, що був визначним політичним діячем свого часу, загинув у 1205 р. під час походу на Польщу.

Після його смерті настав складний період в історії Галицько-Волинської держави, коли з вини галицького боярства угорські та польські феодали захопили край. Угри опинилися у Галичі, а Лешко Краківський приєднав до своїх володінь Перемишльську волость разом з м. Перемишлем.

Повернути всі втрачені землі судилося його сину – князю, а потім королю Данилу Романовичу, прозваному Галицьким. Лише талант політичного діяча і незламна воля дали змогу Данилу оволодіти спадщиною свого батька. Він у час його загибелі був малолітнім хлопчиком, який разом зі своїм малолітнім братом Васильком та матір'ю Анною поневірявся деякий час по чужих краях.

Перед монголо-татарською навалю фактично всі землі Галицько-Волинської держави, а також Київ опинилися під управлінням князя Данила. Заволодівши Києвом, Данило Галицький не переніс туди своєї резиденції, а садить у давній столиці Русі свого намісника боярина Дмитра. Цей політичний акт можна розглядати як втрату Києвом статусу загальнодержавної столиці. Правонаступником Києва став Галич як столиця Галицько-Волинської держави.

Данило Галицький, визначний державний правитель, піднімав рівень економічного та культурного розвитку

своєї держави, авторитет столичного міста Галича, закладав нові міста, серед яких своєю красою і багатством архітектури до сьогодні вирізняється м. Львів. Тут при дворі писалися закони, укладалися державні документи. У Галичі написані перші рядки Галицько-Волинського літопису, у стольному місті творив книжник Тимофій, його оспівував співець Митуса.

Після монголо-татарської навали Галицько-Волинське князівство близько півтора століття утримувало українську державність, яку здобували такі визначні його володарі, як Володимирко Володаревич, Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславович та Данило Романович Галицький.

Зруйнований у 1241 р. монголо-тарами Галич поступово починає занепадати. Ще Данило Галицький переніс столицю в Холм, а згодом значення економічного та культурного центру набуло м. Львів.

З 1303 р., вірогідно, за традицією Галич став місцем перебування єпископії, а потім Галицької митрополії. На місці давньої Галицької пристані на Дністрі поступово виростало нове містечко, яке до сьогодні зберегло назву славної княжої столиці. На місці митрополії і столичної кріпості залишилося невелике село з назвою «Кринос».

До сьогодні дискутується питання про походження самої назви «Галич». Існує близько десяти версій. У світлі нових археологічних джерел ми схилиємося до концепції М. Грушевського, за якою місто отримало свою назву від імені його засновника, захороненого у Галичиній могилі.

Не менш дискусійним є питання, на якому з чотирьох городищ,

розташованих на території міста-поліса, що розкинулося між Дністром та його притоками Лімницею і Луквою з Мозолевим Потоком, містилися резиденції князів. Уже перший дослідник давнього Галича А. Петрушевич понад сто років тому поставив це питання і спробував відповісти на нього. Оглянувши руїни його храмів, він висунув припущення, що княжий Галич містився на Замковій горі сучасного Галича, а церкву Різдва Христового вважав кафедральним собором Пресвятої Богородиці.

Інші дослідники – І. Шараневич, а за ним М. Грушевський – припускали, що княжі двори розташовувалися на городищах між річками Лімницею, Луквою та Дністром. Зараз на основі археологічних досліджень можна вважати, що двір Володимирка Володаревича розташовувався на городищі в урочищі Карпиця, де відкрито церкву Спаса. Його син Ярослав Осмомисл переніс княжий дитинець на Крилоську гору. Це було встановлено Я. Пастернаком після дослідження фундаментів Успенського кафедрального собору. Поряд із цим собором велися розкопки дерев'яних фундаментів можливого княжого палацу, відкритих поряд із вимощеним каменем двором біля Успенської церкви. Ці відкриття, зроблені Б. Томенчуком, Ю. Лукомським та В. Бараном, одночасно спростовують концепцію про можливість існування княжого палацу в урочищі Золотого Току, висунуту Я. Пастернаком і підтриману багатьма сучасними йому археологами та істориками. Жодній із галицьких археологічних експедицій не вдалося виявити на Золотому Тоці слідів монументальних споруд. Серед знахідок із Золотого Току переважають речі сакрального призначення, у тому числі єпископські

печатки. Можливо, найближчі до істини ті археологи, які схиляються до думки, що тут існував монастир з дерев'яними будівлями, де ці речі вироблялися.

Історична топографія давнього міста Галича дуже складна і вимагає хронологічно просторового поділу. Сьогодні, у світлі багаторічних археологічних досліджень, можна не сумніватися лише в тому, що в період найвищого піднесення Галицько-Волинської держави за Ярослава Осмомисла та Данила Галицького княжі резиденції розташовувалися на найкраще укріпленому та стратегічно вигідному городищі у теперішньому с. Крилосі.

Важливою невід'ємною частиною давнього Галича є багата церковна монументальна архітектура. В центрі – кафедральний собор Успення Пресвятої Богородиці, заснований Ярославом Осмомислом, а навколо нього та в численних «пригородах» – близько трьох десятків церков, п'ятнадцять із яких встановлено й досліджено. Церковна архітектура XII–XIII ст. окреслює територію цього великого міста. Самобутня галицька архітектурна школа XII–XIII ст. справила великий вплив на розвиток архітектури Русі. Цей вплив спостерігається навіть у Володимиро-Суздальській країні Київської держави.

Церква Пантелеймона на городищі в с. Шевченковім реконструйована за проектом відомого архітектора І. Могитича. Можливо, доцільно було б реконструювати і невеличку церкву святого пророка Іллі, фундаменти якої прекрасно збереглися.

Грізно ще й сьогодні стоять насипи одно-, дво- і трирядних валів дитинця на Крилоській горі. Вони разом із прилеглими до них глибокими ровами, що

опускаються до ярів Мозолевого Поточку та в протилежний бік до річки Лукви, творили багаторядну оборонну систему міста; їх дослідження, проведені В. Бараном та Б. Томенчуком, показали, що оборонні лінії були закладені у кінці X–XI ст. Основна, середня, фаза із спаленими татарами у 1241 р. дерев'яними клітьми датується XII–XIII ст., а остання, пізня, фаза припадає на кінець XV–XVII ст. Ця документальна стратиграфія відображає три етапи розвитку самого міста-столиці: племінний, княжий, митрополичий.

У 1995–1996 рр. на західному ескарті внутрішньої оборонної системи напроти Успенського собору відкрито виразні сліди у вигляді стовпових ям великої двоповерхової будівлі-гридниці розміром 15x26 м. Судячи із здобутого нами матеріалу (шпори, стремена, наконечники стріл, писало, амфорна тара для вина), у ній розташовувалася княжа дружина – військова залаго стольного міста.

Видатною пам'яткою давнього Галича є Галичина могила, згадана на сторінках Літопису під 1206 р. Перші її дослідження, проведені професором Варшавського університету Т. Зам'єндзким ще у 1883 р., не дали результатів. Безуспішними були її повторні розкопки у 1912 р. та 1934 р. Лише у 1991–1992 рр. В. Бараном і Б. Томенчуком було відкрито поховання у дерев'яному довбаному човні довжиною 3,3 м, вкладеному у спеціально викопану під нього яму. У носовій частині човна знайдено комплекс речей – спорядження знатного воїна: позолочений щит, бойовий ніж-скрамасакс, наконечник дротика, наконечники стріл, три сокири, що використовувалися як для

обробки дерева, так і в бою, тесло, залізну пластину з двома кільцями і двома парами стрижнів, які кріпилися до борту човна. Човен зверху був покритий тканиною парчею з вплетеними позолоченими нитками. У човні не виявилось лише урни з кальцинованими кістками. Вона, очевидно, була викинута, коли в часи Першої світової війни у кургані над похованням був споруджений великий військовий бліндаж. Поховання, за знайденими у ньому предметами, датується кінцем X ст. і хронологічно відповідає часу спорудження оборонної системи Галича. Все це, а також саме спорудження на найвищій точці Крилоської гори такого величного кургану (висота 9 м, діаметр основи 26 м), згадка його у Літописі під назвою Галичиної могили дають змогу вважати, що в ньому міг бути захований засновник міста, від імені якого воно отримало свою назву. Зараз могила реконструйована і відкрита для огляду.

Археологічні дослідження показали, що у давньому Галичі були розвинуті бронзолivarне та ювелірне виробництво з використанням дорогоцінних металів, залізообробне ремесло, гончарство, зокрема виготовлення високохудожніх глиняних плиток, якими устелені підлоги галицьких храмів,

косторізне та деревообробне ремесло, каменярство та ін. Ремісничі майстерні переважно зосереджені на посадах біля підніжжя Крилоської гори. Дві майстерні зі складами виявлені В. В. Ауліхом у 1980–1981 рр. у південній частині самого Крилоського городища, на його стрілці.

Таким чином, княжий Галич XII–XIII ст. – це велике середньовічне місто, що складається з декількох топографічно виділених районів, з могутніми багаторядними укріпленнями, десятками християнських білокам'яних храмів, розвинутими різновидними ремеслами, торгівлею; великий політичний, культурний, економічний, адміністративний центр південно-західної частини Русі-України. Сьогодні це унікальна історико-археологічна пам'ятка всеукраїнського та світового значення. На відміну від інших українських міст, де культурний шар минулих століть здебільшого вже знищений або порушений сучасними будівлями, підземними комунікаціями та дорогами, княжий Галич ще зберігає скарби матеріальної культури. Отже, археологічні дослідження давнього Галича показують його велич як одного з найбільших етнокультурних центрів – столиці Галицько-Волинської держави – спадкоємниці Київської Русі.

V. Baran

Ancient Halych as an Ethnocultural Center of Medieval Ukraine

Abstract

The article considers ancient Halych as an ethnocultural center of medieval Ukraine. Since ancient Halych has long been one of the leading cultural centers of Kyivan Rus, its research will help to reflect the place of Ukraine and Ukrainians in ethnocultural processes. Ancient Halych takes a prominent place in the constellation of the early medieval cities of Ukraine. It emerged as one of the important tribal centers of the Carpathian region, inhabited from ancient times by the tribal group of Sclaveni, which in the pre-Soviet period received the annalistic name of Croats. Princely Halych of the 12th–13th centuries was a large medieval city, consisting of several topographically differentiated areas, with mighty multilayered fortifications, dozens of Christian white-stone temples, varieties of developed crafts

and trade; a great political, cultural, economic, administrative center of the southwestern part of Rus-Ukraine. Today it is a unique historical and archaeological monument of national and world significance. Unlike other Ukrainian cities, where the cultural layer of the past centuries has been considerably destroyed or broken by modern buildings, underground communications, and roads, princely Halych still retains the treasures of the material culture. The church monumental architecture constituted an important integral part of ancient Halych. In its center was Holy Assumption Cathedral, founded by Yaroslav Osmomysl, and around it, in its numerous "suburbs," about three dozen churches, fifteen of which have been established and investigated. Church architecture of the 12th-13th centuries outlines the territory of this great city. The archaeological research of ancient Halych shows its greatness as of one of the largest ethnocultural centers – the capital of Galicia-Volhynia, the successor of Kyivan Rus.

Княжий Галич XII–XIII ст. – це велике середньовічне місто, що складається з декількох топографічно виділених районів, з могутніми багаторядними укріпленнями, десятками християнських білокам'яних храмів, розвинутими різновидними ремеслами, торгівлею; великий політичний, культурний, економічний, адміністративний центр південно-західної частини Русі-України. Сьогодні це унікальна історико-археологічна пам'ятка всеукраїнського та світового значення. На відміну від інших українських міст, де культурний шар минулих століть здебільшого вже знищений або порушений сучасними будівлями, підземними комунікаціями та дорогами, княжий Галич ще зберігає скарби матеріальної культури. Отже, археологічні дослідження давнього Галича показують його велич як одного з найбільших етнокультурних центрів – столиці Галицько-Волинської держави – спадкоємниці Київської Русі.